

بررسی ویژگی‌های فنی - هنری و مضامین درهای چوبی دوره صفوی (مطالعه موردی در هفت‌رنگ و در گره‌بندی مشبک موزه آستان قدس رضوی)

احد نژاد ابراهیمی*

دانشیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

ابوالفضل عبداللهی فرد

استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

فرشته ساعدی

دانش‌آموخته کارشناسی ارشد هنر اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

تزئینات بکار رفته در درهای دوره صفویه جزو عناصر شاخص هنری از نظر تنوع و زیبایی نقوش هستند، نقوش درهای دوره صفوی باهدف ایجاد تأثیرات عمیق زیبایی شناسانه در طرح‌ها از یک‌سو و بیان ویژه آن‌ها از سوی دیگر آگاهانه صورت پذیرفته است. اشکال مختلف در نقوش برای ایجاد ترکیب‌بندی زیبا بر اساس مضامین و اندیشه خلاقانه هنرمند بوده است. پژوهش حاضر در پی پاسخ دادن به این پرسش است: در درهای صفوی از چه نقش‌مایه‌های هنری و ترکیب‌بندی برای شکل‌گیری تزئینات استفاده شده است؟ این مقاله درهای صفوی را از جنبه‌های شیوه اجرا، عناصر تزئینی و مضامین موجود مورد مطالعه قرار می‌دهد، سپس به روش توصیفی-تحلیلی به مطالعه موردی در چوبی هفت‌رنگ و در گره‌بندی مشبک می‌پردازد. با مطالعه درهای دوره صفوی می‌توان اذعان داشت که تغییر مذهب در روند شکل‌گیری نگاه هنرمندان به خلق آثار هنری در جنبه‌های مختلفی مانند شیوه اجرا، عناصر تزئینی و مضامین در مقایسه با دوره تیموری مؤثر بوده است. در دوره صفویه شاخصه اصلی که برای اولین بار در آثار چوبی این دوره رایج می‌گردد استفاده از منبت کتیبه در بائوی درهاست. به‌کارگیری اسلیمی‌های ابداعی و عناصر آن مانند سربند طوقی و اشکال ترنجی همچنین نقش‌مایه‌های ختایی (گل‌ها و غنچه‌های اناری) و مهم‌تر از آن استفاده از ترکیب‌بندی‌های ترنجی از شاخصه‌های عصر صفوی است. همچنین حرکت زنجیروار اسلیمی‌ها یادآور آفرینش انسان در جهان سرگردان و بازگشت دوباره او به مبدأ هستی است. کاربرد فراوان نقوش هندسی ستاره و شمس را نیز می‌توان از یک‌سو با مفاهیمی همچون نور به‌عنوان تجلی وجود حق و از سوی دیگر آسمان به‌مثابه موطن انوار و تجلیات الهی نسبت داد. این نقوش بارنگ‌های ملایم و تضادهای دل‌نشین در هم می‌آمیزند و چشم را از کثرت می‌گذرانند تا به وحدت نائل آیند.

واژگان کلیدی:

مضامین نقوش صفوی، درهای چوبی دوره صفوی آستان قدس، در هفت‌رنگ، در گره‌بندی مشبک.

*مسئول مکاتبات: تبریز دانشگاه هنر اسلامی تبریز، دانشکده معماری و شهرسازی، کد پستی: ۵۱۶۴۷۳۶۹۳۱

پست الکترونیکی: ahadebrahimi@tabriziau.ac.ir

مقدمه

درهای چوبی آرامگاه‌های مذهبی در دوره صفوی همواره بستری مناسب برای ظهور خلاقیت هنرمندان بوده است. تلفیق توانایی هنرمندان با خلاقیت‌های بصری نظیر تعادل، تناسب، توازن و تقارن، منجر به خلق برخی آثار هنری شده است که می‌توان به در گره چینی مشبک و هفت‌رنگ اشاره نمود که از حیث تزئینات و کتیبه‌ها نسبت به آثار هم‌عصر خود دارای ویژگی‌های متفاوتی هستند و جزء درهای موجود در موزه آستان قدس به حساب می‌آیند. همراهی مضامین معنوی کتیبه‌ها با هماهنگی و احساس وحدتی که نقوش هندسی در این درها به وجود می‌آورد پیام‌های معنوی و روحانی ارزشمند و قدرتمندی دارد که در روح و اندیشه بیننده رسوخ می‌کند. علاوه بر این، نقوش هندسی و کتیبه‌ها در کنار یکدیگر ترکیب‌های

بی‌نظیری را پدید آورده‌اند که به لحاظ زیبایی‌شناختی حائز اهمیت است. هدف از این پژوهش بررسی ویژگی هنری درها، فن اجراء، نقوش هندسی و گیاهی، مضامین و تأثیر فرهنگ و مذهب بر خصوصیت تزئینی، کاربردی کتیبه‌های درهای مورد مطالعه است. این تحقیق از نوع پژوهش‌های نظری با رویکرد کاربردی است که به صورت توصیفی-تحلیلی کار شده است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و پیمایش‌های میدانی است. تحلیل از آثار به این صورت بوده است که با مطالعه‌ی درهای دوره تیموری و صفوی از جنبه‌های طرح و نقش، فنون و روش‌های ساخت، جنبه‌های افتراق و اشتراک درهای این دوره به دست آید.

۱. روش تحقیق

این پژوهش برای شناخت ویژگی‌های درهای دوره صفوی است به نظر نگارندگان در دوره صفوی به خاطر تغییر نگرش مذهبی که به وجود آمد بر نگرش و نوع نگاه هنرمندان تأثیر گذاشت و این تأثیر و تغییر نگرش را می‌توان در آثار هنری مشاهده کرد آثار چوبی از جمله آثاری هستند که این تأثیر را در خود دیده‌اند و این مطلب در مقایسه تطبیقی بین درهای دوره صفوی و تیموری قابل مشاهده و درک است. این تحقیق با گزینش دوتا از درهای مهم موجود در آستان قدس پیش رفت دلیل این انتخاب این بود که حرم مطهر امام رضا (ع) به عنوان تنها حرم از حرم‌های امامان شیعه در ایران در این دوره مورد توجه حاکمیت و به تبع آن هنرمندان قرار گرفت و هنرمندان متناسب با خواست حاکمیت تلاش کردند تا این خواست را در آثار هنری خودشان نشان دهند در پژوهش حاضر ضمن معرفی دو در چوبی (دوره صفوی) موجود در موزه آستان قدس رضوی، نقش مایه‌ها، فن اجراء و مضامین کتیبه‌ها مورد مطالعه قرار گرفته است. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و از منظر روش تحقیق توصیفی تحلیلی است.

۲. پیشینه تحقیق

مطالعات کتابخانه‌ای و پیمایش‌های میدانی نشان می‌دهد به‌طور مستقیم تحقیقی پیرامون این موضوع صورت نگرفته است و در برخی کتب و پایان‌نامه‌ها، اشاراتی در مورد نقوش مثبت درها شده است. کیانی در کتاب تزئینات وابسته به معماری اسلامی، به‌طور کلی به مثبت در دوران اسلامی اشاره کرده است (Kiani, 1998). همچنین کیانمهر در رساله دکتری پژوهش هنر، ارزش‌های زیبایی‌شناسی مثبت کاری سبک صفوی را مورد بررسی قرار داده است (Kianmehr, 2005). شجاع‌نوری و پاکبازی در مقطع کارشناسی ارشد با عناوین «بررسی مثبت ایران تا دوره صفوی» و «بررسی سیر تحول مثبت در اصفهان از قرن چهارم تا دوازدهم» و پایان‌نامه کارشناسی ارشد علیرضا شیخی با عنوان «بررسی سبک‌های مثبت کاری معاصر در

مناطق شاخص ایران» به بررسی این هنر در دوران اسلامی پرداخته‌اند (Pakbazi, 2004; Nouri, 1999). همچنین دایرةالمعارف آستان قدس ضمن معرفی حرم امام رضا به آثار هنری موجود در آن به‌ویژه درهای حرم اشاره می‌کند. علی مؤتمن در کتاب تاریخ آستان قدس، همچنین خوشدل در مقاله موزه آستان قدس به مکان و تاریخ جابجایی این درها به‌صورت مختصر پرداخته است (Mutman, 1962; Khushdal, 1977).

۳. درها در آثار هنری دوره صفوی

درهای دوره صفوی به لحاظ ارزش هنری و فنی از اهمیت زیادی برخوردارند در این آثار طرح‌ها و نقوش متنوع، گره چینی دقیق و کتیبه‌های کنده‌کاری‌شده به خط ثلث به‌کاررفته که اطلاعات ارزشمندی از هنرهای چوبی و باورهای مذهبی دوران خود را در اختیار می‌گذارند. اصل تقارن بارزترین ویژگی هندسی این آثار است که به نحو مطلوب رعایت شده است (Kiani, 1998, p. 223). در این آثار شاهد تقابل نقوش هندسی و ختایی هستیم که به‌نوعی تکمیل‌کننده یکدیگر هستند. ویژگی‌های فنی مشترک درها بدین شرح است:

۱- توجه به جنبه‌ی کاربردی اثر به‌اندازه جنبه تزئینی آن: سازنده درها با آگاهی از خواص چوب‌ها، آن‌ها را با اتصالات و ترکیب قطعات متعدد (گره چینی و کنده‌کاری) ساخته‌اند، تا گذشته از زیبایی بصری در، از نفوذ رطوبت و گرما از قطعه‌ای به قطعه‌ای دیگر جلوگیری کنند. که در این درها تمامی اتصالات فاق و زبانه بوده و به شیوه قاب و صفحه تجاری شده است (Ali Ahmadi, 2014, p. 3). اجرای مثبت کاری معمولاً هم درروی صفحات و هم‌روی قاب‌ها صورت گرفته است.

۲- مواد به‌کاررفته در ساخت درها باید مرغوب باشد، تا عمر و دوام محصول زیاد گردد، چوب چنار و گردو به علت مقاومت زیاد آن‌ها در ساخت در و پنجره به کار می‌رفت (Pirmia, 2003, p. 170). از چوب سرخ بید یا درخت آزاد برای ساختن در اماکن متبرکه استفاده می‌کردند.

۳- با توجه به آسیب‌پذیری چوب در برابر رطوبت و حشرات از پوشش‌دهنده‌های طبیعی استفاده شده است.

۴- ابعاد و اندازه درها متناسب با نوع کاربری و فضای مورد استفاده در آن است. در دوره صفوی عرض درها بیشتر از طول آن‌هاست، بنابراین دوره صفوی دارای درهایی عریض است.

۵- درها معمولاً دو لته‌ای بوده و اکثر آن‌ها را به صورت متقارن می‌ساختند. هر لنگه از لته‌های در از اجزای زیر تشکیل شده است:

باتو: دو قطعه چوب عمودی که در دو طرف در بکار رفته بائو می‌گویند (Fallah Far, 2001, p.34). باتو بعد از چهارچوب بیشترین نقش را در استحکام در دارد.

پاسار: قطعه چوبی که در پایین در به وسیله فاق و زبانه به باتوها پیوسته در اصطلاح درودگری به پاسار معروف است.

کش و میان کش: قطعات افقی چوب که باتوها را در سه جا به هم متصل می‌کند به نام کش و میانکش معروف است (Pirnia, 2003, p.351). وجود آن‌ها در قسمت عرض لنگه‌ها باعث مستحکم‌تر شدن درها می‌شد.

دماغه: چوب نازکی است که در روی درز میان لته‌ها کوبیده شده است و به وسیله گل‌میخ به یک لته پیوسته است.

قاب: قاب که گاهی پر و گاه مشبک است. بدین صورت که با ترکیبی از شیشه‌های رنگی و ساده، تکنیک‌های منبت‌کاری، گره چینی، مشبک‌کاری، معرق و فلز کوبی و... در کنار هم و با توجه به نوع در و کاربری آن‌ها، استفاده می‌کردند (تصویر ۱- Image).

چهارچوب: از پنج قطعه چوب تشکیل شده که دوتای آن عمودی و سه‌تای آن یکی در بالا و دو تا در آستانه به‌طور افقی به‌کار رفته و میان دو پاره چوب افقی پایین آستانه کوبیده شده است.

کلاغپر: معمولاً از یک قطعه چوب یا تخته افقی تشکیل شده که پشت چهارچوب جای می‌گیرد و دلیل استفاده از کلاغپر فقط برای استحکام بیشتر چهارچوب قرار گرفته بین دیوار است.

۴. اجزای تزئینی درهای صفوی

هنر چوب‌بری دوره صفویه، بیشتر با مطالعه و پژوهش در زمینه درهایی است که در مساجد ایران، ترکستان غربی و در موزه‌های مختلف مانند موزه گلستان تهران و مجموعه‌ی اسلامی موزه برلین، انجام می‌پذیرد (Dimand, 2005, p. 125).

تزئینات این درها، بیشتر عبارت است از اشکال توریقی یا طرح‌های گل و برگ است. یک جفت در، موجود در موزه برلین آلمان که با کتیبه و نقوش اسلیمی و هندسی تزئین شده از جمله نمونه‌های این دوره است. در اینجا برای تحلیل عمیق‌تر به تشریح خصوصیات می‌پردازیم که در ساختار درهای منبت عصر صفوی مورد تأکید است:

کتیبه‌ها: کلیه آثار منبت شده دارای کتیبه‌های مذهبی شامل: آیات قرآنی و صلوات بر ۱۴ معصوم، ادعیه شیعه، نام الله و ائمه اطهار است (Ali Ahmadi, 2014, p. 40). هنرمندان با ذکر نام و نشانه‌های آسمانی و الهی در تزئینات کتیبه‌ها سعی در انتقال قداست و تعالی به آثار خود می‌نمودند. خط موردنظر کتیبه‌ها ثلث است ولی از سال ۹۶۷ هجری (در شاهزاده حسین قزوین) برای اولین بار خط نستعلیق اجرا شده این ویژگی را می‌توان از خصوصیات منبت سبک صفوی دانست.

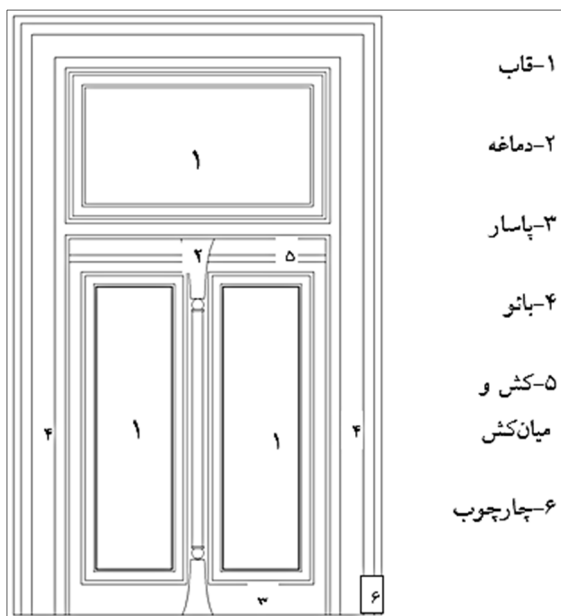
نقوش هندسی: در دوره صفویه بیشتر از گره ده تند، گره شش، گره هشت و طبل، گره ۱۲ تند استفاده شده است (Saedi, 2016, p. 61).

ترنج: یکی از اشکال موردعلاقه‌ی هنرمندان منبت‌کار صفوی حالت ترنجی است که نه تنها در هنر منبت، بلکه در سایر رشته‌های هنری این دوران به‌گونه‌ای مختلف به‌کاررفته، ترنج در آثار منبت شده این عصر گاهی به صورت کادری مشخص (ساده یا کنگره‌دار) درآمده و گاهی داخل ترنج‌های بزرگ و نیز سرترنج‌های کوچک‌تر متقارن را با گل‌های شاه‌عباسی و نیز گل و گیاهان اسلیمی پر کرده‌اند. ترنج چشم را به صورت رهایی به‌سوی عرصه‌ای نامعلوم جلوه می‌کند (Lings, 1999, p. 75). یکی از ترکیب‌بندی‌های ترنجی مورد تأکید در منبت‌کاری صفوی نوع ساقه ضربدری آن است.

نقوش ختایی: منبت‌کاران عصر صفوی از میان عناصر ختایی بیشتر به گل شش پرگرد، دالبردار، گل اختر، گل و غنچه شاه‌عباسی و گل‌ها با تعداد برگ‌های بیشتر که منشائی در هنر ساسانی دارد و نسبت به عناصر ختایی چینی که در منبت دوران تیموری رایج بوده (مثل گل کوبک، گل زنبق و میخک) بی‌اعتنا هستند (Pop, 1939, p. 16). گل اناری، غنچه اناری و برگ مو سه عنصر ختایی هستند که از ویژگی‌های منبت سبک صفوی به‌شمار می‌روند.

نقوش اسلیمی: اسلیمی‌ها در این دوران با اضافه شدن پیچ‌هایی (مشابه بال‌های اجراشده در نقش برجسته طاق‌بستان) به شکل جدید که نام آن را شیوه صفوی می‌توان نام نهاد به‌کار رفته‌اند، سربند اسلیمی اشکال مختلفی دارند ولی نوع طوقی (صنوبری) آن از این زمان در هنر صفوی رونق می‌گیرد (Saedi, 2016, p. 62).

شیوه اجرا: شیوه اجرایی منبت‌کاری در این دوره به‌صورت لبه‌های برآمده در دور عناصر (که به حمیل معروف‌اند) بسیار ظریف شده و از نظر ظاهری شباهت زیادی به قلم‌گیری نگارگری‌های این دوران پیدا می‌کند. این وضعیت از مشخصات زیبایی‌شناختی منبت‌کاری صفوی و از خصوصیات سبک آن قلمداد می‌شود.

تصویر ۱: اجزای اصلی در، در دوره صفوی

Image. 1: Main Components in Safavid Period

۵. مطالعه موردی: دو در از درهای موزه آستان قدس

آستان قدس رضوی یکی از مجموعه‌های بزرگ موزه‌ای در ایران است که در شهر مشهد واقع شده است. آثار به نمایش درآمده در این گنجینه شامل آثار تاریخی حرم مطهر امام رضا (ع) است. که در طی بیش از ۱۰ قرن گذشته برای استفاده در آن نصب بوده یا وقف شده است. از مهم‌ترین آثار به نمایش درآمده در این مجموعه درهای چوبی منبت و گره‌چینی است که مربوط به دوره‌های ایلخانی، تیموری، صفوی، قاجار و دوره پهلوی هستند. متناسب با هدف این تحقیق که بررسی ویژگی‌های فنی و هنری درهای چوبی دوره صفوی است، در چوبی گره بندی منبت که به سبب رنگ‌آمیزی خاص، معروف به «هفت‌رنگ» و در گره بندی مشبک به علت طرح‌های متفاوت انتخاب شدند.

۵-۱. در گره‌بندی مشبک

این در از شاهکارهای منبت ایرانی در دوره صفوی است. ابعاد این در ۲۰۰ در ۲۵۱ سانتی‌متر از چوب شمشاد است (تصویر ۲- Image.2). به اهتمام شمس‌الدین الحسینی التونی و به دست خواجه احمد، استاد کمال‌الدین کربلایی، استاد احمد کربلایی، استاد شمس و استاد محمدشاه حسین در میانه قرن دهم هجری ساخته شده و با خط ثلث محمد بن عبد الخالق القادری القرائی و خواجه احمد سیستانی تزئین یافته است (Etemadassaltaneh, 1984, p.368). قاب اصلی این در مربع و قاب‌های داخلی آن مستطیل شکل و شامل چهار لته است که دو لته کناری ثابت و دو لته میانی باز و بسته می‌شوند (تصویر ۳- Image. 3). لته‌های کناری به دو قسمت مساوی اما با نقوش یکسان تقسیم شده‌اند و به شیوه درودگری قاب و صفحه ساخته شده است.

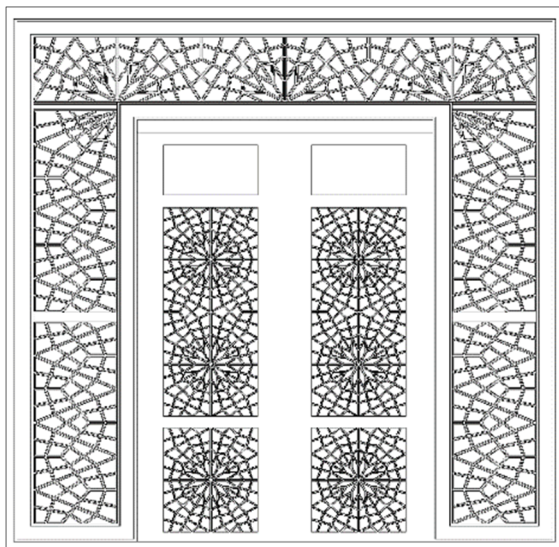
کتیبه‌ها: در دوره صفویه شاخصه اصلی که برای اولین بار در

این دوره از آثار اتفاق می‌افتد منبت کتیبه در باثوی درها و استفاده از خط ثلث در کتیبه‌نویسی آن‌هاست، در این دوره بعضاً دیده می‌شود کل تزئین درها فقط شامل کتیبه است که به طرق مختلف در باثو و بدنه اصلی در، در کادرهایی مشخص اجرا می‌شود (Najadebrahimi, et al, 2016). این شاخصه هنر صفوی در در گره بندی مشبک هم مشاهده می‌شود. تمام باثوهای در و دو کتیبه مستطیل بالای در با چهل آیه از قرآن مجید، چندین حدیث، القاب و کتیبه‌های ائمه معصومین (ع) اشعار معروف دعل خزاعی و نام نویسندگان، خطاطان، واقف و بانی، تزئین شده است (Khushtal, 1962, p.63). خط این کتیبه‌ها به طرز زیبایی در بین نقوش ختایی قرار گرفته است (تصویر ۴- Image. 4). عمق زمینه در خطوط ۶ میلی‌متر و نوع خط، ثلث است. خطوط با روسازی مسطح منبت شده‌اند. کشیدگی‌ها در خط ریتم زیبایی به وجود آورده است، تراکم فضای خط به زمینه حدود ۸۵ درصد است.

نقوش ختایی: در این در شاهد عنصر تازه‌ای از گل ختایی یعنی غنچه اناری هستیم غنچه‌ی اناری از مشخصات منبت صفوی است (جدول ۱- Table 1). عناصر ختایی شامل گل شش پر گرد و غنچه اناری است که در حاشیه کتیبه‌ها قرار دارد.

نقوش هندسی: این در به روش گره چینی ساخته شده، ستاره‌های آن حالت دوازده پره دارد. قدری از خطوط کلاف کشی قاب‌های گره بندی به شکل لوزی و مثلث انجام شده و درهم آمیختگی قطعات چوب به شکل کام و زبانه، شمشه‌ها را به وجود آورده است (جدول ۱- Table 1). «تزیینات «موردی» در مرکز این شمشه‌ها درخشش شعاع‌های نور القا می‌کند و حاشیه‌های زیبایی زواربندی «قاتلی» بر روی آلات گره، انعکاس آرام‌بخش نور را نشان می‌دهد» (wolfe, 1994, p.58).

شیوه اجرا: شیوه اجرا منبت کاری گل‌ها مقعر با میزان تقعر ۸

تصویر ۳: طرح خطی در گره بندی مشبک
Image. 3: Retiform Gereh Chini graph

تصویر ۲: در گره بندی مشبک
Image. 2: Retiform Gereh Chini Door

تصویر ۴: کتیبه فوقانی در گره بندی مشبک
Image. 4: Upper inscription in Retiform Gereh Chini Door

میلی‌متر است، روسازی غنچه‌های اناری به صورت محدب شیب‌دار و زیراندازی و رواندازی در ساقه‌های ختایی حدود ۵ میلی‌متر است. خطوط با روسازی مسطح منبت شده‌اند. میانگین میزان تراکم نقوش حدود ۸۵ درصد است (جدول ۲-۲). این در که ابتدا در محل صفه‌ی شاه‌طهماسب، بین رواق پشت سر مبارک و توحید خانه نصب بود (Mu'taman, 1977, p.89). در زمان محمودلی اسدی به خزانه منتقل شده و از ۱۳۱۶ در موزه‌ی آستان قدس به معرض نمایش درآمد.

جدول ۱: تزیینات، نقوش و شیوه اجرای منبت‌کاری در گره بندی مشبک
Table 1: Decoration, Patterns and Manner of execution of Retiform Gereh Chini door

تصویر Image	روسازی منبت pavement	نام نقش Pattern name	نوع تزیین Kind of decoration	محل نقش Place Pattern
	منبت مقعر و محدب شیب‌دار Concave carved, inclined convex carving	گل شش پر، غنچه اناری pomegranate bud, six-petalled flower	نقوش گردان rotating Patterns	حاشیه قاب‌های بالایی لنگه در The border of the upper frames of the door
	منبت‌کاری به صورت برآمده در دور عناصر که به حمیل معروف است The raised carving around components called Hamil	شمسه دوازده پر twelve point star	نقوش هندسی geometric Patterns	قاب میانی لنگه در Mid-door frame
	منبت حمیل دار carving	ترنج، ترنج کند و ترنج تند Acute Toranj, obtuse Toranj	هندسی Geometric	حاشیه‌ی در Door border

Table 2: Technical Characteristics in Retiform Gereh Chini Door

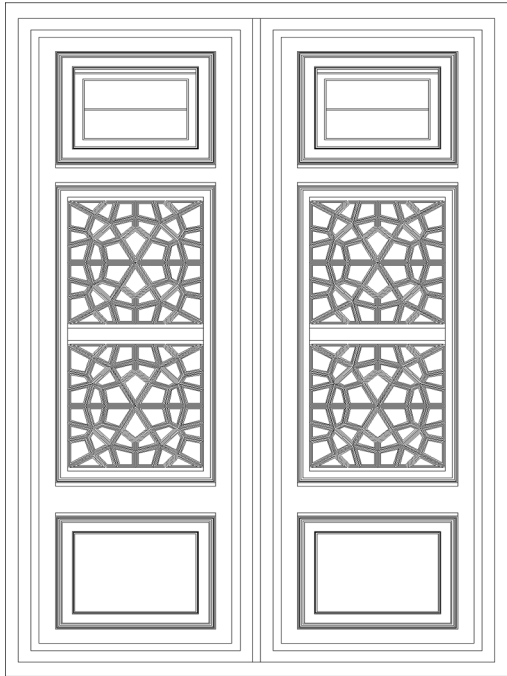
مربع Square	شکل قاب The form	
کادر اصلی مربع Square	کادر اصلی Main frame	ترکیب بندی Construction
کادر داخلی مستطیل و دارای ترکیب بندی هندسی Rectangular, Geometric composition	کادر داخلی Inner frame	
شمشاد Shamshad	جنس چوب در Wood kind	
۲۵۱ در ۲۰۰ 251 in 200	ابعاد در Door dimension	
وجود ندارد No existence	اسلیمی Arabesque	نقوش Patterns
گل شش پر، غنچه اناری bud pomegranate, six blad flower	ختایی Khatayee	
حدیث و القاب و اشعار دعبل خزاعی، نام واقف و بانی Hadith and titles and verses of Doubale Khazae the devoted and constructive name	کتیبه inscription	
گره دوازه، لوز و تخمک، ترنج تند، ترنج کند Acute Toranj, obtuse Toranj, lozenge, Tokhmak, twelve point star	هندسی Geometric	
گره چینی آلت و لقط و منبت Chines girih, wood carving	تکنیک Technique	شیوه اجرا Manner of execution
منبت مقعر و محدب شیب دار Concave carved, inclined convex carving	روسازی Pavement	
منبت کاری به صورت برآمده در دور عناصر که (به حمیل معروف است) بسیار ظریف شده و از نظر ظاهری شباهت به قلم گیری نگارگری این دوره دارد The raised carving around the components (called Hamil) is so thin which is similar to the paintings of this period , in the term of appearance	توسازی و ذره گرایی Doing the inner frame	
۵ میلی متر 5mm	عمق زمینه خط Depth of inscription	
بین نیم تا یک سانت Half to one cm	عمق زمینه نقش Depth of the pattern	
میانگین حدود ۸۵٪ about 85%	میزان تراکم نقوش Density of pattern	
هر لنگه در دارای لولای فلزی و بالا و پایین هر لنگه تسمه های فلزی نصب شده است Each door is equipped with metal hinges, and the top and bottom of each lining are metal straps		الحاقات Extensions

۲-۵. در هفت رنگ

از دوره صفوی در حرم امام رضا (ع) آثاری بر جامانده که بعضی از آن‌ها در موزه‌ی مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. یکی از این آثار در چوبی گره بندی منبت است که به سبب رنگ آمیزی خاص آن به «هفت رنگ» نیز معروف است (تصویر ۵-۵). این در نفیس که زمانی در حرم مطهر نصب بوده، اکنون به شماره اموال ۱۲۸۱ در موزه مرکزی آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود. این در از چوب گردو و به صورت قاب و صفحه نجاری شده است. اندازه کلی در ۲۸۳/۱۹۰ سانتی متر است. در به صورت دو لنگه نجاری شده است که هر لنگه شامل سه قاب مستطیل است که با اتصالات فاق و زبانه، نجاری شده است و به واسطه، استحکام از پین‌های چوبی در قسمت‌های مختلف از چهار چوب تا لنگه‌های در استفاده شده است.

اندازه قاب گره بندی مشبک ۶۴٫۵ در ۱۲۳ است. قاب میانی لنگه در شامل گره چینی بوده و مابقی با طرح‌های گردان آراسته و باثو و پیشانی در با کتیبه مزین شده است که قاب اصلی پیشانی، مستطیلی افقی با ابعاد ۶۴/۵۱ سانتی متر حاوی کتیبه است (تصویر ۶-۶). دو قاب مستطیل عمودی در طرفین قاب تزئینی پیشانی، طراحی شده است.

کتیبه‌ها: در قاب بالایی روی هر لنگه این در، کتیبه‌ای به ابعاد ۵۱ در ۶۴ سانتی متر، به خط ثلث حاوی آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد درج شده است؛ با این ویژگی که نیمی از هر دو آیه در یک قاب و بقیه‌ی آن در قاب دیگر است (تصویر ۷-۷). دورتادور لوح با نقوش اسلیمی بالدار که شاخصه هنر صفوی است تزئین شده است (جدول ۳-۳). حاشیه‌ی لنگه سمت راست در با سوره نبأ و قدر و

تصویر ۶: طرح خطی در هفت‌رنگ
Image. 6: Seven-colored door graph

تصویر ۵: در هفت‌رنگ
Image. 5: Seven-colored door

حالت حلزونی دارد و از یک عنصر هنری به نام «سربند» نشئت می‌گیرد. سربندها اشکال مختلفی دارند ولی نوع صنوبری آن در هنر صفوی رونق می‌گیرد (تصویر ۸- 8- Image). سربند صنوبری به شکل قلب است.

نقوش ختایی: نقوش ختایی این در شامل: گل بیست‌پر و گل اختر است.

ترنج: ترکیب‌بندی قاب‌های منبت پایین در هفت‌رنگ به صورت ترنجی است. در مرکز کادر، ترنج مشخص است، داخل ترنج‌های بزرگ و نیز سرترنج‌های کوچک‌تر با گل بیست‌پر، گل اختر و اسلیمی پرشده و با روسازی محدب و مقعر منبت شده است. (جدول ۳-۳). کادر اصلی ترنج دارای روسازی مقعر حمیل دار است. عناصر فشرده و فضا بسیار پرکار و تراکم نقوش حدود ۹۰ درصد است. **رنگ:** در تزئین این در که به سبب رنگ‌آمیزی خاص آن به «هفت‌رنگ» نیز معروف است از رنگ‌های فیروزه‌ای، سبز، زرد، قرمز، سفید، آبی و سیاه استفاده شده است که همگی منشأ طبیعی (معدنی،

حاشیه لنگه‌ی سمت چپ آن، سوره ضحی، توحید، ادامه سوره نبأ و قدر و صلوات خاصی معصومین (ع) مزین شده است. خط این کتیبه‌ها به طرز زیبایی در بین نقوش اسلیمی قرار گرفته است. عمق زمینه در خطوط ۵ میلی‌متر و نوع خط ثلث است. خطوط با روسازی مسطح منبت شده‌اند. کشیدگی‌ها در خط ریتم زیبایی به وجود آورده است، اصل تمرکز و محوریت، اصل مساوات و این که حروف بایستی در محدوده و فاصله‌ای مشخص نوشته شوند، اصل تکرار و تداوم و اصل تشابه و تقارن در طراحی و چیدمان کلمات رعایت شده است و این نوع تزئین معنایی از ازلیت و ابدیت را می‌رساند. تراکم فضای خط به زمینه حدود ۸۵ درصد است.

نقوش هندسی: در وسط هر لنگه این در، قاب گره بندی مشبکی به ابعاد ۱۲۳ در ۶۴٫۵ سانتی‌متر وجود دارد. گره هندسی شش در این قاب اجرا شده است.

نقوش اسلیمی: در پایین در دو قاب منبت کاری به (ابعاد ۶۴٫۵ در ۵٫۵) مزین به نقوش اسلیمی و ختایی وجود دارد. ساقه اسلیمی‌ها

تصویر ۷: کتیبه‌های فوقانی در هفت‌رنگ
Image. 7: Seven-color upper door inscriptions

تصویر ۸: طرح خطی سرپند صنوبری
 Image. 8: Pineal fillet graph

جدول ۳: تزئینات، نقوش و شیوه اجرای منبت‌کاری در هفت‌رنگ
 Table 3: Decoration, Patterns and Manner of execution of seven color door

تصویر Image	روسازی منبت Pavement	نام نقش Pattern name	نوع تزئین Kind of decoration	محل نقش Place Pattern
	منبت مقعر و محدب شیب‌دار Concave carved, inclined convex carving	اسپیرال‌های اسلیمی Arabesque Spirals	نقوش اسلیمی Arabesque Patterns	حاشیه دور کتیبه‌ها The fringe of the inscriptions
	منبت‌کاری به صورت برآمده در دور عناصر که به حمیل معروف است The raised carving around the components called Hamil	گره هندسی شش، ترنج، ترنج کند Toranj, obtuse Toranj, six star giri	نقوش هندسی geometric Patterns	قاب میانی لنگه در Mid-door frame
	مقعر و محدب شیب‌دار Concave carved, inclined convex carving	اسلیمی بالدار، سرپند صنوبری و گل بیست‌پر، گل اختر، ترکیب‌بندی ترنجی Twenty- petalled flower, star flower, medallion composing, Pineal fillet	نقوش ختایی و اسلیمی و ترنج khatayee Patterns	قاب‌های پایین bottom لنگه در frame is the door

Table 4: Technical characteristics of seven color door

مستطیل Rectangular	شکل قاب The form	
کادر اصلی مستطیل Rectangular	کادر اصلی Main frame	ترکیب‌بندی Construction
کادر داخلی دارای ترکیب‌بندی هندسی و ترنجی Geometric and medallion composing	کادر داخلی Inner frame	
گردو Walnut	جنس چوب در Wood kind	
۲۸۳ در ۱۹۰ 283 in 190	ابعاد در door dimension	
اسلیمی بالدار و سربند طوقی شکل Pineal fillet, Winged Arabesque	اسلیمی Arabesque	نقوش Patterns
گل بیست‌پر، گل اختر، ترکیب‌بندی ترنجی Twenty-leaf flower, star flower, medallion composing	ختایی khatayee	
آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد، آیاتی از سوره نبا، قدر، ضحی، توحید و صلوات خاصه معصومین Verses 24 and 23 of surah raad, Verses from surah Naba, Tohid, Ghadr	کتیبه Inscription	
گره هندسی شش، ترنج، ترنج کند Toranj, obtuse Toranj, six star girih	هندسی Geometric	شیوه اجرا Manner of execution
منبت و گره چینی Chines girih, wood carving	تکنیک Technique	
منبت مقعر، محدب و محدب و شیبدار Concave carved, inclined convex carving	روسازی pavement	
منبت کاری به صورت برآمده در دور عناصر که (به حمیل معروف است) بسیار ظریف شده و از نظر ظاهری شباهت به قلم‌گیری نگارگری این دوره دارد. The raised carving around the components (called Hamil) is so thin which is similar to the paintings of this period, in the term of appearance	توسازی و ذره‌گرایی Doing the inner frame	
۵ میلی‌متر 5mm	عمق زمینه خط Depth of inscription	
بین نیم تا یک سانت Half to one cm	عمق زمینه نقش Depth of the pattern	
میانگین حدود ۸۵٪ about 85%	میزان تراکم نقوش Density of patterns	
هر لنگه درب دارای سه لولای فلزی و بالا و پایین هر لنگه تسمه‌های فلزی نصب شده است Each door leaf has three steel hinges, and the top and bottom of each lining are metal belts	الحاقتات Extensions	
رنگ به کاررفته در درب، فیروزه‌ای، طلایی، شنگرف The paint used in the door, Vermilion, golden, Turquoise blue		

درهای مطالعه شده به شرح زیر است:

مضامین کتیبه‌ها: کتیبه‌ها به عنوان عناصر معنایی و تزئینی در معماری اسلامی از ابزارهای مهم در جهت گسترش عقاید و سیاست‌های مذهبی حکومت‌ها بر مردم به شمار می‌روند. به لحاظ ماهیت مکتوب خود، بیانگر ایده‌ها و اندیشه‌های هر عصرند. خوشنویسی نمودگار جسم مری کلام الهی است (Burkhardt, 1998, p.151) و خط تجلی‌گر کلمه است در هر زمان انسان را به یاد قدرت وحی الهی می‌اندازد (Hejazi, 2002, p.241). منبت‌کاران عصر صفوی بر روی تمام قطعات در، اعم از چهارچوب و قاب و بائو و غیره اقدام به حکاکی کرده‌اند. این روش از تزئینات در درهای مورد مطالعه نیز مشاهده می‌شود. بیان آیات ۲۳ و ۲۴ سوره رعد، آیاتی از سوره نبا، قدر، ضحی، توحید و صلوات خاصه معصومین، در در هفت‌رنگ همگی بیانگر گرایش فکری و دینی حاکم بر این دوره تاریخی به شمار می‌رود مضامین کتیبه‌ها در این دوره نه بر مبنای سیاسی کاری بلکه با توجه به علاقه‌ی قلبی پادشاهان صفوی به ائمه اطهار

گیاهی، جانوری و اکسید فلزات) دارند. رنگ فیروزه‌ای برای زمینه کتیبه‌ها، رنگ طلایی برای خطوط، نقوش اسلیمی و زمینه‌ی در، رنگ شنگرف برای زمینه اسلیمی‌ها به کاررفته است.

شیوه اجرا: شیوه اجرا منبت کاری گل‌ها مقعر با میزان تقعر ۶ میلی‌متر است، روسازی اسلیمی‌ها به صورت محدب شیب‌دار و زیراندازی و رواندازی در ساقه‌ها حدود ۵ میلی‌متر است (جدول ۴-Table 4).

۶. تحلیل تطبیقی مضامین نقوش و رنگ درهای مطالعه شده

هر کدام از اجزای تزئینی درها، شامل نقوش هندسی، اسلیمی، ختایی، کتیبه‌ها و رنگ‌ها همگی به خاطر داشتن معانی و مفاهیمی خاص انتخاب و در کنار یکدیگر قرار داده شده‌اند و علاوه بر ذوق هنری و دید زیبایی‌شناسی هنرمندان سنتی، گویای افکار، عقاید و ارزش‌های حاکم بر زندگی اجتماعی دوره‌ی صفویه است. تحلیل مضامین نقوش

علیهم السلام و مذهب شیعه گویی به نوعی برون گرایی و تجلی صریح دست یافته است. «سوره قدر بیانگر نزول قرآن کریم در شب قدر است، شبی که امام عصر به اذن خداوند در آن حضور دارد و تقدیر و سرنوشت انسان ها در آن شب مقدر می شود» (Shayesteh, Far, 2002, p.72). از دیگر کتیبه های قرآنی به کاررفته در این دره، سوره مبارکه توحید است. این سوره بیانگر حمد خداست که نه تنها به زبان، بلکه با اظهار عبودیت و نشان دادن عبادت و کمک خواهی و درخواست هدایت توأم است. علاوه بر آن، محتوا و مضمون موجود در سوره توحید، بیانگر معنای ۱۱۳ سوره دیگر قرآن است. همچنین حاوی ذکر صلوات بر ائمه اطهار علیهم السلام است. وجود چنین مضامینی بیانگر جایگاه رفیع ائمه اطهار در قلب مسلمانان است که حب الهی را در محبت و عشق به امامان جستجو کرده و ساحت فضای معنوی را متبرک به باورهای عمیق دینی خود ساخته اند. ارتباط مفهومی بسیار بالایی میان اقسام مختلف کتیبه ها اعم از آیات قرآن، احادیث و دعاها وجود دارد و انتخاب آن ها به نحو آگاهانه و در جهت تأیید یکدیگر و همچنین القا مفاهیم خاصی چون توحید، قدرت مطلق الهی، ثنای عبد در حق و بقایش به ذات او، و مفاهیمی در خصوص تسبیح و تقدیس الهی صورت گرفته است.

مضامین نقوش اسلیمی: نمادهای گیاهی، اسلیمی ها، خطوط دوار و حتی نقوش منتظم، نماد عالم ملکوت و مثال و عاری از محدودیت های زمان و مکان فضای طبیعی هستند. این نقوش بارنگ های ملایم و تضادهای دل نشین در هم می آمیزند و چشم را از کثرت می گذرانند تا به وحدت نائل آیند (Inanlu, 2002, p.46). به عقیده آندره گذار نقوش اسلیمی که ظاهری گیاهی دارند آن قدر از طبیعت دور می شوند که ثبات را در تغییر نشان داده و فضای معنوی خاصی را ابداع می نمایند که رجوع به عالم توحید دارد (Memarzadeh, 2008, p.206) تکرار اسلیمی بیان رهایی انسان از عالم مادی و عروج او به ملکوت است (Eskander Pour, 2008, p.130) در حاشیه ی کتیبه درها (جدول ۳-۳ Table) نواری از اسلیمی نقش بسته که تمامی منحنی های اسلیمی سوئی به درون و سوئی بی نهایت دارند و این نمایشی از سلوک جاودانه هنر است.

مضامین ترنج: ترنج های تشعشی قاب مثبت کاری در (جدول ۳-۳ Table) که تا نقطه های گوناگون بسط می یابند. ساقه های مارپیچ اسلیمی که چون درخت های کیهانی به اتکا محوری هسته ای متقارناً نمو می گیرند؛ مشبک کاری ها و گره چینی های این درها، همه و همه تجلیلی از طرح تصویری روضه ی رضوان است. سربند صنوبری به شکل قلب است و با مفاهیم اسلیمی ارتباط دارد، زیرا گردش اسلیمی به عنوان نمادی برای جستجوی روح جهت رسیدن به حقیقت تلقی می شود. نشئت گرفتن ساقه ی اسلیمی از سربند صنوبری می تواند به این معنی باشد که جستجوی حقیقت از دل انسان نشئت می گیرد (Bakhtiar & Ardalan, 1999, p.99). این موضوع یکی از اعتقادات طریقت صفوی است که این گونه توسط هنر آنان به رمز درآمده است و حتی می توان وجود سربند صنوبری (طوقی شکل) در قاب پایین در هفت رنگ را یکی از ویژگی های زیبایی شناسی دوره صفوی نیز به شمار آورد.

مضامین نقوش ختایی: گل، مظهاری از زیبایی طبیعی و

توصیفی از جمال خداوندی است و در هنر اسلامی رمزی است که محتوا و مفهوم آن کمال مطلوب را عینیت می بخشد و روح آدمی را که گاه و بی گاه گرفتار مسائل نازیبا می شود به ذات مقدس جهان هستی رهنمون و در ژرفای ابعاد گوناگون مفاهیم درونی خود به وسیله شهود عینی که تجسم هنرمندانه بشر متبلور می شود، آثار هنری را به ارزش های متعالی زندگی و ماورای زندگی مادی پیوند می دهد (Khairi, 2007, p.143). عناصر ختایی به کاررفته در درهای مورد مطالعه گل شش پر گرد، گل بیست پر، گل اختر و غنچه اناری است که در دوره صفویه بیشتر از این عناصر استفاده شده است.

مضامین نقوش هندسی: یکی از تزیینات این درها استفاده از نقوش هندسی در مفهوم نمادین و فلسفی آن به منظور تأثیر گذاری روانی بر عابد و تقویت حس وحدانیت در فضای مسجد است. نقوش هندسی به کاررفته در درهای مورد مطالعه، نقش هندسی ۱۲ تاند و گره شش است. نقش هندسی ۱۲ تاند دارای شمشه های دوازده پره است که در دوره صفوی بر نقش هندسی دوازده تأکید شده، چون بر عدد دوازده اشاره دارد، توجه خاص هنرمندان این دوره را به دوازده امام شیعه می رساند. شمشه نماد همان کثرت در وحدت و وحدت در کثرت است. این نقش همان طور که از نام آن هم پیداست مفهوم نور را تداعی می کند. یکی دیگر از اشکال هندسی مورد علاقه در این دوران گره شش است. آثار گره چینی ساخته شده بر اساس شکل هندسی شش پر از اوایل دوره صفوی مورد توجه زیادی قرار گرفت. ستاره شش پر که از ۲ مثلث درهم رفته، یکی به سوی بالا (جنبه های ایجابی و خوب زندگی) و دیگری به سوی پایین (نماد جنبه مادی، شر و نابودی آور جهان) تشکیل می شود، به عالم کبیر اشاره دارد (Shimmel, 2010, p.137).

مضامین رنگ درها: در در گره بندی مثبت، ۷ رنگ (فیروزه ای، سبز، زرد، قرمز، سفید و سیاه و آبی) به منزله ی عناصری که در ایجاد فضاهای معنوی بسیار مؤثر بوده اند، به همراه انواع شکل های تزیینی گیاهی، هندسی و کتیبه ها، فضایی شفاف و عمیق را به وجود آورده اند. در آثار هنری ایران، نظام رنگ بندی همواره تحت تأثیر عواملی چون فرهنگ، دین، عرفان و ادبیات بوده است. نظام ۷ رنگ در هنر و ادبیات ما معانی مختلفی دارد. انتخاب هفت رنگ در زبان فارسی به آن دلیل است که شماره ۷ با هفت جسم یا تن بهشتی برگرفته شده مطابقت داشته است که اهمیت آن را تعیین می کند و در تمام تقویم اخترشناسان قدیمی بین النهرین قابل شناسایی است. در عرفان نظری، عروج به سوی عرش الهی به واسطه فیض الهی و با گذر از لطایف سبعة (لطایف هفت گانه) ممکن است. و در نماد شناسی نشانگر عالم کبیر است (Bulkhari, 2006, p. 506). استفاده از سبز و سبزی (فیروزه ای) در زمینه کتیبه های در به دلیل یادآوری فضاهای زیبای بهشتی است و در هنر ایران، رنگ آبی فیروزه ای جلوه بارزی دارد و نشان دهنده ی هوش و ذوق هنرمند ایرانی است. زیرا معتقد بودند «وقتی رنگ فیروزه ای را مشاهده می کنی، آرامش در دل، شرح صدری در سینه، شادابی در باطن، لذتی در روح و بینایی ای در چشم احساس خواهی کرد که همگی آن ها صفات حیات اند که سالک در مسیر سلوک به دست می آورد. و معتقد بودند این رنگ از بدی و ناخوشی جلوگیری می کند» (Wilber, 1968, p.71).

رنگ سبز در عرفان به عالم اخروی اشاره دارد. سبز در مقام آرام‌ترین رنگ‌هاست، نماد ایمان، عقیده به رستاخیز و محشر است، زیرا سبز حیات دوباره است (Nico Bakht & Ghasemzadeh, 2005, p. 218). رنگ سفید نمادی از پاکی و قداست الهی است. این رنگ در مسجد نشان از ایمان توحیدی به خداوند یگانه است و اشاره به عالم الوهیت دارد. در هنر ایرانی و اسلامی رنگ قرمز نماد خون و شهادت است. رنگ آبی مظهر آسمان و گستردگی باطن و رنگ زرد طلایی نمادی از خورشید و نورانیت است (Shakari Nayeri, 2004, p.94). رنگ سیاه، نشان فنا فی الله است.

۷. تطبیق درهای دوره تیموری و صفوی

مطالعه درهای دوره صفوی بر اساس نمونه‌های مطالعه شده نشان می‌دهد که تغییر مذهب در روند و شیوه نگاه هنرمندان به آثار هنری در جنبه‌هایی مانند شیوه اجرا، عناصر تزئینی و مضامین در مقایسه با دوره تیموری مؤثر بوده است.

کتیبه‌ها: در دوره تیموری کتیبه‌ها در اکثر موارد شامل نام سازنده و تاریخ ساخت در است که با تزئینات گیاهی آمده است (Karimian, 2013, p.253). در دوره صفویه هنر کتیبه‌نگاری بر روی درهای چوبی علاوه بر نقش تزئینی دارای جنبه معنوی و کاربردی نیز است. مضامین کتیبه‌های درهای چوبی دوره صفوی مذهبی است و شامل: «آیاتی از قرآن کریم، اسماء مبارک حق تعالی، ادعیه، نام سازنده و سفارش‌دهنده‌ی اثر، تاریخ ساخت، و اشعار فارسی به صورت زیبا بر روی تزئینات روی درهای چوبی نقش بسته است» (Ali Ahmadi, 2014, p.40).

نقوش اسلیمی: در دوره تیموری بر اسلیمی دکمه‌دار، سربندهای سه برگی و چنگ اسلیمی تأکید شده است. اسلیمی‌ها در دوره صفوی با اضافه شدن پیچک‌هایی (مشابه بال‌های اجرا شده در نقش برجسته‌های طاق‌بستان) به شکل جدید که نام آن را شیوه صفوی می‌توان نام نهاد، به کار رفته‌اند از طرفی وجود عناصر جدیدی چون سربند طوقی (صنوبری) در هنر صفوی رونق می‌گیرد. سربند طوقی به شکل قلب است. و با مفاهیم اسلیمی ارتباط زیاد دارد زیرا گردش اسلیمی نمادی برای گردش روح جهت رسیدن به حقیقت تلقی می‌شود (Bakhtiar & Ardalan, 1999, p.99-98). بنابراین نشئت گرفتن ساقه‌ی اسلیمی از سربند صنوبری می‌تواند به این معنی باشد که جست‌وجوی حقیقت از دل انسان نشئت می‌گیرد. بنابراین می‌توان ریشه‌های آن را در اعتقادات هنرمندان صفوی یافت.

اشکال ترنجی: شروع کادر محرابی از دوره تیموری، به شکل دو حمیل اجرا می‌شود و در دوره صفوی با ظرافت بیشتری صورت می‌گیرد. یکی دیگر از اشکال موردعلاقه هنرمندان منبت‌کار صفوی حالت ترنجی است. ترنج شکلی است که یک رأس به سمت بالا دارد و رأس دیگر به سمت پائین دارد، از نظر اهل طریقت رأس بالایی نشانه‌ای از رشد و تعالی روح انسان به سوی حقیقت دارد و رأس پایینی بیانگر نزول رحمت از جانب الهی است (Bakhtiar & Ardalan, 1999, p.1219). یکی از ترکیب‌بندی‌های ترنجی مورد

تأکید در منبت‌کاری صفوی، نوع ساقه ضربداری آن است. **نقوش ختایی:** ویژگی درهای تیموری توسازی و ذره‌گرایی به‌ویژه در گل‌های شبدری سه و چهارپر، گل خورشیدی و کوکب است. منبت‌کاران عصر صفوی از میان عناصر ختایی بیشتر به گل پنج پر گرد، دالبردار، گل بیست پر، گل هشت و دوازده پر و غنچه اناری و گل‌های شاه‌عباسی پرداخته‌اند. در ادامه به راز نهفته در پس تعداد گلبرگ‌های گل‌های شاه‌عباسی که به صورت ۷، ۸، ۱۰ پر کار شده می‌پردازیم. سلسله‌مراتب عرفانی در اسلام ۷ درجه و مقام دارد و صوفیان عدد ۷ را بسیار ارزشمند می‌دانستند (Shimmel, 2010, p.159). عدد ۸ عدد سعد است. هشت به‌عنوان اولین مکعب کامل در جسم و روح ما آرامش سعادت ابدی را نقش می‌کند. مسلمانان عقیده به ۷ دوزخ و ۸ بهشت دارند زیرا رحمت خدا از غضبش بیشتر است. اساطیر اسلامی علاوه بر ۷ بهشت، ۸ فرشته حامل عرش الهی را به تصویر می‌کشد (Shimmel, 2010, p.173).

نقوش هندسی: نقش هندسی شمسه هشت و چلیپا، شمسه هشت و سلی، موج و طرقله بیشتر در درهای تیموری بکار رفته است (Karimian, 2013, p.254). نقش هندسی هشت و طبل از اشکال هندسی موردعلاقه صوفیان است. که به شمسه هشت ایرانی موسوم است (Pop, 1355, p180). نقش شمسه ایرانی مشابه و احتمالاً انتزاع یافته گل هشت پر اختر است و بر عدد ۸ (که در ایران باستان موردتوجه بوده) اشاره دارد (Bakhtiar & Ardalan, 1999, p.99-98). بازگویی گره ده خود تجلی‌گر سلوک عارفانه است چراکه عدد ۱۰ بازگشت کثرت به وحدت را نشان می‌دهد. قدیمی‌ترین نظام‌نامه صوفیان که ابوسعید ابوالخیر آن را تنظیم کرده از ده فقره تشکیل شده و جهان با ۱۰ کلمه آفریده شده است (Shimmel, 2010, p.168-196). همچنین در این دوره بر نقش هندسی دوازده تأکید شده، چون بر عدد دوازده اشاره دارد، توجه خاص هنرمندان این دوره را به دوازده امام شیعه می‌رساند.

شیوه اجرا: در عصر تیموری تلفیق نقوش گردان و گره‌ها، اعتدال و هماهنگی به ارمغان آورده است. گره چینی با لقط‌های سرشار از نقوش گیاهی اجرا شده‌اند (Zaky, 1942, p.56). عمق زمینه آثار زیاد بوده و دیواره‌ها، عمودی و هرمی شکل هستند که عمق زمینه امکان دو یا سه سطح را برای منبت آماده می‌نماید. که از نظر سطوح به قاب و صفحه، گره چینی و کادر برجسته تقسیم‌بندی می‌شوند (Kianmehr, 2005, p.17). به‌کارگیری روسازی مقعر تنوع و زیبایی آثار منبت‌کاری را دوچندان می‌کند. پرداخت شیوه مقعر در سه زیرگروه تیج، نیش، جست قرار گرفته است، واژه تیج (کم برجسته) برای منبتی با روسازی مقعر و اندکی برجسته‌تر از شیوه‌ی قبلی به کار می‌رود. این شیوه در در اواخر دوره تیموری و عهد صفوی بیشترین کاربرد را دارد، عمق زمینه‌ی منفی آن ۷-۲ میلی‌متر و از خصوصیات اواخر دوره‌ی صفوی است (Sheikhi, et al., 2013, p.23). در جدول ذیل در یک کلیت ویژگی درهای دوره صفوی و تیموری به لحاظ نقش‌مایه، ترکیب‌بندی و فن معرفی شده و شاخصه‌ها در سبک‌های هر دوره از هم تمییز داده می‌شود (جدول ۵-۵ Table).

جدول ۵: بررسی تطبیقی ویژگی‌های درهای دوره تیموری و صفوی
Table 5: Comparative study of the doors of Safavid and Teimurid periods

ویژگی‌ها	درهای دوره تیموری	درهای دوره صفوی
کتیبه inscription	کتیبه‌نویسی به خط ثلث جلی و خفی، نسخ و شامل نام سازنده و تاریخ ساخت Inscription in Jali abd Khafi Sols and naskh including the name of builder and date	کتیبه در باثو و بدنه اصلی در و استفاده از خط ثلث و خط نستعلیق In the main body and written in Sols and Nastaliq
عناصراسلیمی Arabesque Motifs	اسلیمی ساده، اسلیمی دکمه‌دار، اسلیمی بادبزی simple and knobbed arabesque	اسلیمی بالدار، چنگ اسلیمی، سربند طوقی Winged, harp arabesque, Pineal fillet
عناصر ختایی Khataii motifs	گل سه پر گرد، گل کوبک، گل خورشیدی، گل چهار پر و شبدری trifoliate, Dahlia, sun flower, clover and tetramerous	گل بیست پر، گل پنج پر دالبردار، گل اناری، غنچه اناری، گل اختر Twenty-leaf flower, scalloped pontelitta, pomegranate flower, pomegranate mud, star flower
نقش هندسی Geometrical pattern	شمسه هشت و چلیپا، شمسه هشت سلی، گره ده تند، گره شش The six, The eight star and seli, sharp ten knob, Shamse-8, Cruciform and octagonal shames	گره ۱۲ تند، گره شش و طبل، گره ده تند The acute twelve point star, six and drum girih, the acute ten point star
شیوه اجرایی Technique	بافت زمینه در همه آثار مسطح، روسازی برای ختایی‌ها مقعر و گاهی محدب background texture in all works are flat, pavement of concave and convex for Khataii motifs	منبت کاری به صورت برآمده در دور عناصر که (به حمیل معروف است) بسیار ظریف شده و از نظر ظاهری شباهت به قلم‌گیری نگارگری این دوره دارد. The raised carving around the components (called Hamil) is so thin which is similar to the paintings of this period, in the term of appearance
ترکیب‌بندی composing	ترکیب‌بندی زنجیره‌ای متواتر، بازوبندی و چرخان، ترکیب‌بندی دایره‌ای، ترکیب‌بندی چلیپا و چهار لنگه کلاله دار Armllet, Consecutive chain composing, circular composing, and rotating cruciform and 4 - legs	ترکیب‌بندی ترنجی ضربدری، ترکیب‌بندی هندسی، ترکیب‌بندی شمسه ای با مرکزیت گل‌های دوطبقه و دسته‌گلی. Shamse with dobble flowers and bunches in the center, Geometric and medallion composing
اندازه درها size of doors	اندازه درها بلندتر و عناصر و نقش‌مایه‌ها به نسبت درشت‌تر می‌باشند در نتیجه عظمت و بزرگنمایی شاخصه این سبک شده The doors are larger and the motifs are bigger, therefore magnificence and glory can be mentioned as the indicator of this period	عرض درها بیشتر از طول آن‌هاست، بنابراین دوره صفوی دارای درهایی عریض است. The width of the door is more than the length so Safavid period is the era of wide

نتیجه‌گیری

بررسی ویژگی‌های ساخت درهای مطالعه شده نشان می‌دهد درها دارای دو لنگه متقارن بوده‌اند. و عامل قرینگی به‌عنوان عنصر هماهنگ‌کننده در نقش‌مایه‌ها مشاهده می‌شود. روش ساخت درها قالب و تنکه است. در روش قالب و تنکه یک صفحه مستطیل در وسط و دو صفحه مربع شکل در بالا و پایین در نظر بوده است. در این آثار طرح‌ها و نقوش متنوع، گره چینی دقیق و کتیبه‌های کنده‌کاری شده به خط ثلث به کاررفته که اطلاعات ارزشمندی از هنرهای چوبی و باورهای مذهبی دوره صفوی را در اختیار می‌گذارد. چوب به کاررفته جهت ساخت و منبت درهای مورد مطالعه گردو و شمشاد است. فن اجرا شده بر روی اکثر کتیبه‌های درها به صورت روسازی مسطح و

شیب‌دار اجرا شده‌اند. شیوه اجرا منبت کاری گل‌ها مقعر است، روسازی اسلیمی‌ها به صورت محدب شیب‌دار است. در در گره بندی منبت، ۷ رنگ (فیروزه‌ای، سبز، زرد، قرمز، سفید و سیاه و لاجوردی) به‌منزله‌ی عناصری که در ایجاد فضاهای معنوی بسیار مؤثر بوده‌اند به همراه انواع شکل‌های تزئینی گیاهی، هندسی و کتیبه‌ها، فضایی شفاف و عمیق را به وجود آورده‌اند. با توجه به موقعیت قرارگیری نقوش مزبور در این آثار می‌توان چنین استنباط نمود که این شیوه تزئین به‌طور تصادفی انتخاب نشده و بین انتخاب این نقوش با مفاهیم عرفان اسلامی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. بنابراین نقوش مذکور را می‌توان نماد عینی اصل حرکت از کثرت به وحدت محسوب نمود، آثار گره

چینی ساخته شده بر اساس شکل هندسی شش پر از اوایل دوره صفوی مورد توجه زیادی قرار گرفت. ستاره شش پر که از ۲ مثلث درهم رفته، یکی به سوی بالا (جنبه های ایجابی و خوب زندگی) و دیگری به سوی پایین (نماد جنبه مادی، شر و نابودی آور جهان) تشکیل می شود، به عالم کبیر اشاره دارد. کتیبه ها در تزیینات درهای چوبی دوره صفوی نقش پررنگی ایفا می کنند، تا جایی که بخش چشمگیری از تزیینات درها را کتیبه ها و متون قرآنی تشکیل داده اند و بارزترین و فاحش ترین فریاد وجود حق است. در انتخاب کتیبه ها سه عامل: مضامین اصلی متون، تأکیدات مذهبی بر اهمیت یک متن و مضامین تفسیری مدنظر هنرمند بوده است. نقوش اسلیمی و ختایی ابداع گر فضای معنوی و روحانی اند. حرکت زنجیروار اسلیمی ها (در حاشیه در) یادآور آفرینش انسان در جهان سرگردان و بازگشت دوباره او به مبدأ هستی است. همه ی نقوش بارنگ های گرم و سرد رنگین شده اند. توجه به ماهیت هر رنگ می تواند ساختار و ترکیب متناسبی را ایجاد کند که دارای زیبایی (الحسن) و معانی عرفانی و دینی باشد و حقیقتی ذاتی را در خود متجلی سازد که ریشه در تجلی حضرت حق و کمال مطلق دارد. در مجموع، هنر اسلامی زبان حقیقی خود را در نمادها و نشانه ها عرضه می کند. هر یک از نمادهای رنگی، خود

گویای بخشی از عرفان دینی و مذهبی است که ندادهنده ی شهود باطنی از درک نامحسوس عوالم غیر جسمانی است. درهای دوره تیموری و صفوی به لحاظ شکل و محتوا دارای ویژگی های خاص خود می باشند. شناخت ویژگی های هر دوره بر اساس فن ها و طرح های بکار رفته در ساخت درهای چوبی و تطبیق آن ها با همدیگر می تواند در زمینه بسط و گسترش این هنر مؤثر باشد. در دوره تیموری اندازه درها بلندتر، عظمت و بزرگنمایی، شاخصه این سبک شده و گل های شبدری، کوکب و خورشیدی و اسلیمی دکمه دار بیشترین کاربرد را داشته است. در خصوص وحدت بصری باید گفت که در تمام دوره ها وجود داشته و نکته ای بسیار مهم در هماهنگی مجموعه است. در شیوه منبت کاری هر سه روش مسطح، محدب، محدب شیب دار و مقعر استفاده شده است که در هر دوره و سبک، روشی مورد توجه بیشتر بوده است. در روند سبک صفویه شاخصه اصلی که برای اولین بار اتفاق می افتد منبت کتیبه در باثوی درهاست، شیوه صفویان در مورد اسلیمی ها ابداع برخی عناصر مانند سریند طوقی و کشکولی است و نقوش ختایی (گل بیست پر، گل اناری، غنچه اناری) و ترکیب بندی ترنجی ضربدری شاخصه ی عصر صفوی است.

منابع و مأخذ

- دیمانند، موریس اسون. (۱۳۸۳). *راهنمای صنایع اسلامی*. ترجمه عبدالله فریار. چاپ سوم، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- Eskander Pour Khorrami, P. (2008). *Khatayee flowers*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [in Persian]
- اسکندرپور خرمی، پرویز. (۱۳۸۶). *گل های ختایی*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- Etemadassaltaneh, M. H. (1984). *Matlalshams*. Tehran: Cultural center. [in Persian]
- اعتماد السلطنه، محمد حسن. (۱۳۶۲). *مطلع الشمس*. تهران: فرهنگ سرا.
- Fallah Far, S. (2001). *Persian traditional architecture dictionary*. Tehran: Successful printing. [in Persian]
- فلاح فر، سعید. (۱۳۷۹). *فرهنگ ویژه های معماری سنتی ایران*. تهران: چاپ کامیاب.
- Hejazi, M. (2002). Symbolism in the architecture of the mosques. *Proceedings of the Second International Conference on the Architecture of the Future Horizons Mosques*, Tehran: University of Art, 30-35. [in Persian]
- حجازی، محمد. (۱۳۸۰). *سمبولیسم در معماری مساجد*. مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مساجد افق آینده، ویراستاران: ندا امیرعلایی، مسعود فرهنگ، تهران: دانشگاه هنر، ۳۵-۳۰.
- Inanlu, Sh., Farrokhi, R. (2002). Nature in the architecture of mosques. *Proceedings of the Second International Conference on the Architecture of the Future Horizons Mosques*, Tehran: University of Art, 63-69. [in Persian]
- اینانلو، شبنم، فرخی، علی رضا. (۱۳۸۰). *طبیعت در معماری مسجد*. مجموعه مقالات دومین همایش بین المللی معماری مساجد افق آینده، زیر نظر
- Ali Ahmadi, M. (2014). *Investigation and analysis of inscriptions of wooden doors of religious places in Isfahan and Qazvin provinces of Safavid era*. Master's thesis on art research, Semnan University. [in Persian]
- علی احمدی، مریم. (۱۳۹۲). *بررسی و تحلیل کتیبه های درهای چوبی اماکن مذهبی در استان های اصفهان و قزوین دوره صفویه (با نگاهی به درهای کتیبه دار چوبی شاخص در سایر مناطق)*. پایان نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر. دانشگاه سمنان.
- Astan Quds Encyclopedia. (2015). Mashhad: Islamic Research Foundation. [in Persian]
- دایرةالمعارف آستان قدس/بنیاد پژوهشهای اسلامی (گروه دایرةالمعارف). (۱۳۹۳). *مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی*.
- Bakhtiar, L., Ardalan, N. (1999). *Sense of unity: The sufi tradition in persian architecture*. (Shahruxh, H. Trans.). Esfahan: Khak Publications. [in Persian]
- بختیار، لاله، اردلان، نادر. (۱۹۹۹). *حس وحدت: سنت عرفانی در معماری ایرانی*. ترجمه: حمید شاهرخ. اصفهان: انتشارات نشر خاک.
- Bulkhari, H. (2006). *The mystical foundations of Islamic art and architecture*. Tehran: Soore mehr. [in Persian]
- بلخاری، حسن. (۱۳۸۴). *مبانی عرفانی هنر و معماری اسلامی*. تهران: سوره مهر.
- Burkhart, T. (1998). *Holy art*. (Sattari, J. Trans.). Tehran: Soroush. [in Persian]
- بورکهارت، تیتوس. (۱۳۷۶). *هنر مقدس*. ترجمه جلال ستاری. تهران: سروش.
- Dimand, M. (2005). *A Handbook of Muhammadan Art*. (Faryar, A. Trans.). Tehran: Scientific and Cultural Publications. [in Persian]

- نوع و ویژگی های نقوش. مجموعه مقالات کنفرانس بین المللی فرهنگ، هنر و معماری، ۹۶-۸۴. [in Persian]
- Pirnia, M. K., (2003). *Building Materials*. Tehran: Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۱). *مصالح ساختمانی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. [in Persian]
- Shakari Nayeri, J. (2004). Paint position in Islamic culture and art of Iran. *Modares in Art*, Vol One, No. 3, 104-93. [in Persian]
- شکاری نیری، جواد. (۱۳۸۲). جایگاه رنگ در فرهنگ و هنر اسلامی ایران. *مجله مدرس هنر*، دوره اول، (۳)، ۹۳-۱۰۴. [in Persian]
- Shimmel, A. (2010). *Numeros secretos*. (Tofiqi, F. Trans.). Qom: Universidad de Religiones. [in Persian]
- شیمیل، آن ماری. (۱۳۸۸). *راز اعداد*. ترجمه فاطمه توفیقی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب. [in Persian]
- Shayesteh Far, M. (2002). The place of the Quran, Hadith and prayers in Islamic inscripciones. *Book of month Art*, (5), 84-57. [in Persian]
- شایسته فر، مهناز. (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه های اسلامی. *ماهنامه تخصصی ماه هنر*، (۵)، ۵۷-۹۲. [in Persian]
- Saedi, F. (2016). *A Research on the wooden doors of Astan Qods Razavi museum for designing and constructing a wooden light to be used in the shrine of Imam Reza*. (Unpublished Master's Thesis), Islamic Art University of Tabriz. [in Persian]
- ساعدی، فرشته. (۱۳۹۵). *پژوهشی در درب های چوبی آستان قدس رضوی برای طراحی و ساخت نورگیر چوبی، جهت کاربرد در حرم امام رضا(ع)*. پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده. دانشگاه هنر اسلامی تبریز. [in Persian]
- Sheikhi, A., Samanids, S., and Assyria, M. T. (2013). A comparative study of the art of Woodcarving in Iran, *scientific journal of Motaleate Tatbighi Honar*, 4(2), 1-16. [in Persian]
- شیخی، علیرضا، سامانیان، صمد و آشوری، محمد تقی. (۱۳۹۱). مطالعه تطبیقی هنر منبت معاصر در مراکز مهم منبت کاری ایران. *نشریه مطالعات تطبیقی هنر*، (۲)، ۱۶-۱. [in Persian]
- Wilber, D. (1968). *Islamic architecture of Iran during the period of the Ilkhanis*. (Faryar, A. Trans.). Tehran: Negah. [in Persian]
- ویلبر، دونالد. (۱۳۴۶). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان*. ترجمه عبدالله فریار، تهران، نشر نگاه. [in Persian]
- Wolfe, H. L. (1994). *Ancient Handicrafts of Iran*. (Ebrahimzadeh, S. Trans.). Tehran: Publishing and teaching the Islamic Revolution. [in Persian]
- ولف، هانس لی. (۱۳۷۲). *صنایع دستی کهن ایران*. ترجمه سیروس ابراهیم زاده. تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی. [in Persian]
- Zaky, M. H. (1942). *Iran's industries after Islam*. (Khalili, M. A. Trans.). Tehran: Eqbal. [in Persian]
- زکی، محمد حسن. (۱۳۲۰). *صنایع ایران بعد اسلام*. ترجمه محمد علی خلیلی، تهران: اقبال. [in Persian]
- معاونت پژوهشی، تهران: دانشگاه هنر، ۶۳-۶۹. [in Persian]
- Khushdal, A. (1962). *Museum of Astan Quds, Letter of Astan*, (9), 63-65. [in Persian]
- خوشدل، علی. (۱۳۴۰). *موزه آستان قدس، مجله نامه آستان قدس*، (۹)، ۶۳-۶۵. [in Persian]
- Khairi, S. (2007). *Architecture and decorations Columns wooden in Azerbaijân*. Tabriz: Mehdi Azad. [in Persian]
- خیری، سیروس. (۱۳۸۵). *معماری و تزیینات ستوندهای چوبی در آذربایجان*. تبریز: مهدی آزاد. [in Persian]
- Kianmehr, Gh. (2005). *The aesthetic values of the Safavid style carving*. (Unpublished doctoral thesis). Tarbiat Modares University. [in Persian]
- کیانمهر، قباد. (۱۳۸۳). *ارزش های زیبایی شناسی منبت سبک صفوی*. (رساله دکتری پژوهش هنر منتشر نشده). دانشگاه تربیت مدرس. [in Persian]
- Kiani, M. Y. (1998). *Islamic decorations related to Islamic architecture*. Tehran: Cultural Heritage Organization. [in Persian]
- کیانی، محمد یوسف. (۱۳۷۶). *تزیینات وابسته به معماری ایران دوره ی اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور. [in Persian]
- Karimian, M. (2013). *The construction of the Quran Rahl based on the Timurid wood carving*. (Unpublished Master's thesis). Islamic Art University of Tabriz. [in Persian]
- کریمیان، معصومه. (۱۳۹۱). *ساخت رحل قرآن بر اساس منبت کاری دوره تیموری*. پایان نامه کارشناسی ارشد منتشر نشده. دانشگاه هنر اسلامی تبریز. [in Persian]
- Lings, M. (1999). *The Quranic Art of Calligraphy and Illumination*. (Ghiomi Bidhendi M. Trans.). Tehran: Gross. [in Persian]
- لینگز، مارتین. (۱۳۷۷). *هنر خط و تزیین خطوط قرآنی*. ترجمه مهرداد قیومی بید هندی، تهران: گروس. [in Persian]
- Memarzadeh, M. (2008). *Image and visualization of mysticism in Islamic art*. Tehran: Al-Zahra University, Research Deputy. [in Persian]
- معمارزاده، محمد. (۱۳۸۶). *تصویر و تجسم عرفان در هنرهای اسلامی*. تهران: دانشگاه الزهراء، معاونت پژوهشی. [in Persian]
- Mu'taman, A. (1977). *History of Astan Quds*. Mashhad: Astan Quds. [in Persian]
- مؤتمن، علی. (۱۳۵۵). *تاریخ آستان قدس*. مشهد: انتشارات آستان قدس. [in Persian]
- Nico Bakht, N., Ghasemzadeh, A. (2006). Symbolic backgrounds in contemporary poetry, *Prose studies in Persian literature*, (18), 209-238. [in Persian]
- نیکو بخت، ناصر، قاسم زاده، سیدعلی. (۱۳۸۴). مقاله زمینه های نمادین رنگ در شعر معاصر(با تکیه و تاکید بر اشعار نیما، سپهری و موسوی گرمارودی، نشریه نشر پژوهی ادب فارسی، (۱۸)، ۲۰۹-۲۳۸. [in Persian]
- Najadebrahimi, A., Abdollahi fard, A., and Saedi, F. (2016). Comparative Study of Timurid and Safavid Wooden Doors with determining to the type and characteristics of patterns, *International Culture, Art & Islamic Architecture conference*, 84-96. [in Persian]
- نژادابراهیمی، احد، عبدلهی فرد، ابولفضل و ساعدی، فرشته. (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی درب های چوبی دوره ی تیموری و صفوی برای شناخت